

An Analytical Catalogue of Jalal al-Din Dawani's Unpublished Persian Treatises

Valiollah sharaf

Ph.D in Mystical Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran¹

Abstract

Access to the surviving manuscripts of an author's works and the systematic compilation of codicological data in the form of a personal catalogue provide the foundation for a rigorous critical edition of his oeuvre. In this context, the present study seeks to prepare the ground for a scholarly edition of Jalal al-Din Dawani's unpublished Persian treatises through the identification and cataloguing of their manuscripts. Employing a comparative method, the research surveyed manuscript catalogues from at least one thousand libraries and examined several hundred manuscript images, thereby identifying copies of Dawani's Persian treatises dating from the 15th to the 20th centuries A.D across Iran and beyond.

The investigation proceeded in two complementary stages. First, bibliographical and codicological data on Dawani's Persian works were extracted and organized from manuscript catalogues—country by country, city by city, and library by library—in order to establish the corpus of his handwritten works. Second, by consulting images of numerous manuscripts, the codicological information was refined or corrected, and bibliographical ambiguities and contradictions were resolved through direct examination.

The findings reveal at least sixty-eight manuscripts of seven unpublished Persian treatises by Dawani preserved worldwide. While thirty of these had previously been listed in the *Union Catalogue of Manuscripts of Iran (Fankha)*, the identification of thirty-eight additional copies now enables the preparation of a critical edition based on historical, comparative, and textual codicology. The seven unpublished treatises and the number of extant manuscripts identified for each are as follows:

1. Tohfe-ye Rohani — fifty-two manuscripts
2. Noqoush-e Ka'batain Nard— six manuscripts
3. Gohar-e Iman — four manuscripts
4. Elm va Eradeye Elahi — two manuscripts
5. Arouz-e Manzoum — two manuscripts
6. Emtena' al-Hekam ala al-Ma'ni al-Harfi— one unique manuscript
7. Jabr va Ekhtiyar — one unique manuscript

Keywords: analytical catalogue, Persian treatises, bibliography, codicology, Union Catalogue of Manuscripts of Iran (Fankha).

“Received: 2025/08/12 | Accepted: 2025/11/03 | Available Online: 2026/02/07”

1. E-mail: valiollah.sharaf@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-7423-8349>

فهرست تحلیلی رسایل فارسی غیرچاپی جلال‌الدین دوانی

ولی‌الله شرف

دانش‌آموخته دکتری ادبیات عرفانی دانشگاه فردوسی مشهد، ایران^۱

چکیده

با دستیابی به دست‌نویس‌های برجای مانده از آثار یک مؤلف و تنظیم و تدوین اطلاعات نسخه‌های خطی تألیفات او در قالب فهرستی شخصی، مقدمات تصحیح روشمند مجموعه آثار وی فراهم خواهد گشت. در این راستا، این جستار بر آن است که از رهگذر نسخه‌یابی رساله‌های فارسی غیرچاپی جلال‌الدین دوانی، زمینه تصحیح علمی آن رسایل را فراهم نماید. در این پژوهش با استفاده از روش مطالعه تطبیقی فهرست نسخ خطی دست‌کم هزار کتابخانه و تصویر چند صد دست‌نویس، نسخه‌های خطی رسایل فارسی غیرچاپی دوانی از سده نهم تا چهاردهم قمری در ایران و جهان شناسایی شده‌اند. در فرایند تحقیق، مواد لازم طی دو مرحله تکمیل‌کننده گردآوری شده‌اند. در مرحله نخست، کلیه داده‌های کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی آثار فارسی دوانی از فهرس نسخ خطی، کشور به کشور، شهر به شهر و کتابخانه به کتابخانه استخراج و تنظیم شدند تا مشخصات مجموعه آثار خطی او به دست آیند. در مرحله دوم، با مراجعه به تصویر بسیاری از نسخه‌ها اطلاعات نسخه‌شناختی فهرس تکمیل یا تصحیح و با مطالعه نسخه‌های گوناگون ابهامات و تناقضات کتاب‌شناختی آثار رفع شدند. نتایج این نسخه‌جویی نشان می‌دهد دست‌کم ۶۸ دست‌نویس از هفت رساله فارسی غیرچاپی دوانی در جهان وجود دارد. اگرچه پیش از این ۳۰ نسخه از ۶۸ نسخه دستیاب شده، در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) نیز معرفی گشته‌اند، اینک با شناسایی ۳۸ نسخه جدید، می‌توان تصحیح علمی رسایل دوانی را بر مبنای نسخه‌شناسی تاریخی، تطبیقی و انتقادی بر عهده گرفت تا متنی ویراسته در اختیار پژوهشگران قرار گیرد. عنوان هفت رساله تصحیح‌نشده دوانی و تعداد نسخه‌های دستیاب شده از هر یک چنین است: (۱) تحفه روحانی، با پنجاه و دو نسخه؛ (۲) نقوش کعبتین نرد، با شش نسخه؛ (۳) گوهر ایمان، با چهار نسخه؛ (۴) علم و اراده الهی، با دو نسخه؛ (۵) عروض منظوم، با دو نسخه؛ (۶) امتناع الحکم علی المعنی الحرفی، با نسخه منحصر به فرد؛ (۷) جبر و اختیار، با نسخه منحصر به فرد.

کلیدواژه: فهرست تحلیلی، رسایل فارسی، کتاب‌شناسی، نسخه‌شناسی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۳۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۲ | تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

مسئله: دشوارترین مرحله در تصحیح رسایل نویسندگان، دستیابی به نسخه‌های خطی معتبر است؛ زیرا نسخه‌شناسی رساله‌ها فرایندی پرچالش است که به دقت نظر و تأمل فراوان نیاز دارد. افزون بر آن، اغلب رساله‌ها نوشته‌هایی کم و بیش کوتاه هستند که در لابه‌لای اوراق مجموعه‌های خطی پنهان شده‌اند. این امر موجب شده است که فهرست‌نویسان غالباً آن‌چنان که شایسته است در گزارش رساله‌های موجود در مجموعه‌ها و سواس علمی به خرج ندهند و گاهی بدون ذکر جزئیات رساله‌های داخل یک مجموعه، به ذکر کلیاتی راجع به آن مجموعه بسنده کنند. همچنین اگر در یک مجموعه خطی، اول و آخر رساله‌ای نامتمايز بوده یا اول و آخر آن افتاده است، رساله در فهرست کتابخانه جزو رساله قبلی یا بعدی مجموعه به حساب آمده و نام و نشان آن گزارش نشده است. از همه مهم‌تر فهرست‌نگاران در نامگذاری رساله‌ها، بر اساس امکانات و اقتضات دوران خود، اغلب بی‌خبر از کار یکدیگر، چندانکه عمل کرده‌اند که موجب تشویش و تشتت عمیق در کتاب‌شناسی رسایل شده است. ریشه بسیاری از این گونه نابسامانی‌های کتاب‌شناختی در رسایل، سنت رایج رساله‌نویسی در فرهنگ اسلامی است که در آن معمولاً مؤلفان نه تنها بر رساله‌های خود عنوانی نمی‌نهادند، بلکه از ذکر نام خود در متن رساله نیز خودداری می‌کرده‌اند. از این رو بسیاری از رسایل نویسندگان گذشته بنا بر انتخاب فهرست‌نویسان به چندین نام برساخته معرفی شده‌اند و حتی گاه آثار یک نویسنده به دیگری منتسب گردیده و گاه آثار دیگران به او انتساب یافته و اطلاعات کتاب‌شناختی نادرستی در فهرست منعکس گشته است.

هدف: مصحح آثار اسلامی برای حل این گونه معضلات و پیچیدگی‌ها، به ناچار باید دایره تحقیق خود را از فهرست کتابخانه‌های کشورهای اسلامی به فهرست دیگر ملل شرق و غرب عالم گسترش دهد. در واقع در نسخه‌یابی رسایل دانشمندان بزرگ اسلامی لازم است از فهرست‌های مفصل چهل پنجاه جلدی کتابخانه‌های دانشگاه‌ها و حوزه‌های شهرهای بزرگ دنیا گرفته تا فهرس مختصر چندبرگی کتابخانه‌های مساجد و مدارس شهرهای کوچک به دقت دیده و فیش برداری شوند. بر این اساس، نویسنده به منظور تصحیح رساله‌های فارسی دوانی به ناگزیر کوشیده است در حد توان همه نسخه‌های خطی موجود فارسی دوانی را در کشورهای اسلامی و غیراسلامی گوناگون ردیابی کند؛ زیرا بدون برداشتن چنین قدمی، تصحیح مجموعه رسایل او ناتمام خواهد بود و با موازین علمی سازگاری نخواهد داشت. با این پیشفرض، مقاله پیش رو بر آن است تا با در نظر گرفتن اولویت‌های تصحیح، از رهگذر ارائه فهرست تحلیلی رساله‌های فارسی غیرچاپی جلال‌الدین دوانی بر برخی از نقطه‌های تاریک تاریخ علم و ادب در ایران پرتو افکند. روشن است که تدوین چنین فهرستی، راهنمایی است برای پژوهشگران تا کار ایشان را در مراجعه به اصل نسخه‌های خطی تسهیل کند. ضرورت: غالب رساله‌های فارسی غیرچاپی دوانی که در دل مجموعه‌های خطی قرار گرفته‌اند، دارای نسخه‌های شناخته شده انگشت‌شماری هستند. به نظر می‌رسد کم‌حجم بودن اغلب این رساله‌ها موجب شده است که برخی از فهرست‌نویسان در فهرست کتابخانه بر اثر سهل‌انگاری، شتابزدگی، کم‌دقتی و... گزارش برخی از آنها را از قلم بیندازند. از این رو تهیه و تدوین فهرست تحلیلی رسایل فارسی غیرچاپی دوانی می‌تواند تا اندازه‌ای کاستی‌های نسخه‌شناختی این رساله‌ها را جبران کند. در واقع این فهرست جوابگوی پاره‌ای از نیازهای دوانی‌پژوهان است و آنها را از مراجعه به فهرست‌های پراکنده و ناهمگون کتابخانه‌ها برای نسخه‌جویی بی‌نیاز می‌سازد. بی‌تردید با تدوین فهرست تحلیلی

رسایل فارسی غیرچاپی دوانی، دقیقاً مشخص می‌شود: چه رساله‌هایی از دوانی چاپ نشده‌اند؟ کدام‌ها پرنسخه هستند؟ کدام‌ها کم‌نسخه هستند؟ کدام‌ها تک‌نسخه‌اند؟ نسخه‌کدام‌ها ناموجود است؟ و بالاخره اقبال مخاطبان به هر اثر تا چه میزان بوده است؟

پیشینه: پیش از این در سال ۱۳۷۳ در کتاب *کازرون در آئینه فرهنگ ایران*، کتاب‌شناسی موضوعی تألیفات علامه تدوین و ذیل هر اثر برخی از نسخه‌های آثار وی معرفی شده است. در این فهرست موضوعی فقط ۹ نسخه از سه رساله غیرچاپی فارسی دوانی ذکر گردیده است (نک: مظفریان، ۱۳۷۳: ۳۳۱-۳۷۵). پس از آن در سال ۱۳۷۷ با تفصیل بیشتر مقاله‌ای با عنوان «کتاب‌شناسی آثار جلال‌الدین دوانی» اختصاصاً در موضوع کتاب‌شناسی آثار دوانی تألیف گردید. در این مقاله نویسنده به دقت کوشیده است با مراجعه به منابع گوناگون عنوان آثار فارسی و عربی منتسب به دوانی را برشمرد و در قالب فهرستی موضوعی ارائه کند. در این تألیف نیز تنها ۹ نسخه از سه رساله غیرچاپی فارسی دوانی ذکر گردیده است (نک: پورجوادی، ۱۳۷۷: ۸۳-۱۳۰). امتیاز این دو فهرست موضوعی در این است که خوانندگان را با مشهورترین آثاری آشنا می‌کند که دوانی در یک موضوع علمی نوشته است. پس از این دو اثر، در سال ۱۳۸۳ در کتاب‌شناسی مکتب شیراز، فهرست تقریباً الفبایی مجموعه آثار جلال‌الدین دوانی و دیگر دانشمندان کانون فکری شیراز تنظیم گردید. در این فهرست گزارش نسخه‌شناسانه چهار رساله غیرچاپی فارسی با ذکر ۷ نسخه خطی ارائه شده است (برکت، ۱۳۸۳: ۳۳-۱۱۳). اگرچه هریک از تألیفات ذکر شده به سهم خود در معرفی برخی از نسخه‌های آثار دوانی توفیق داشته‌اند، لیکن به دلیل محدودیت‌های آرشیوی دوران گذشته، کاستی‌ها و نارسایی‌هایی نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی بسیار در این آثار به چشم می‌خورد؛ به ویژه آنکه در نگارش‌های نامبرده کمتر به تصویر نسخه‌های خطی دوانی رجوع شده است.

پس از تک‌نگاری‌های اخیر، در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) که جامع‌ترین فهرست مشترک راجع به نسخه‌های خطی و عکسی آثار فارسی و عربی نویسندگان در کتابخانه‌های ایران است، اطلاعات نسخه‌شناختی ۱۱۱ اثر منتسب به علامه محقق دوانی از جمله شش رساله غیرچاپی فارسی او با معرفی ۳۰ نسخه، تجمیع شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۴: ۸۱۱/۳۵-۸۱۲). بر پایه فنخا نویسندگان در مقاله «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران» کوشیده‌اند به نقد نسخه‌شناسانه تألیفات فارسی او در غالب کتابخانه‌های ایران اقدام کنند تا صحت و اصالت کتاب‌ها، رساله‌ها و نامه‌های فارسی منسوب به وی برای علاقه‌مندان اندیشه‌اش روشن گردد^۱. در فرایند مقاله مزبور با مطالعه تطبیقی نزدیک به ۵۰۰ دست‌نویس از ۳۱ اثر فارسی منتسب به دوانی در فنخا، صحت و اصالت ۲۰ اثر فارسی او اثبات گردیده است. اینک در ادامه پژوهش پیشین، جستار پیش رو با ارائه فهرست نسخه‌های رسایل فارسی غیرچاپی دوانی به ویژه نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های خارج از فنخا، کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار فارسی او را تکمیل می‌کند.

روش: در این پژوهش با همکاری کتابداران کوشای کتابخانه‌های گوناگون داخلی و خارجی تاکنون بیش از هفت هزار دست‌نویس از آثار فارسی و عربی دوانی شناسایی شده که هریک به سهم خود در تصحیح و تحقیق درباره مجموعه

۱. برای اطلاع بیشتر ر.ک. ولی‌الله شرف و سلمان ساکت، «نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران». در *متن‌شناسی ادب فارسی*. ۶۱ (۱۴۰۳)، ص ۷۱-۸۸.

آثار او راهگشاست. در فرایند تحقیق، مواد لازم طی دو مرحله تکمیل کننده گردآوری شده‌اند. در مرحله نخست، کلیه داده‌های کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی آثار دوانی از فهرس نسخ خطی، کشور به کشور، شهر به شهر و کتابخانه به کتابخانه استخراج و تنظیم شدند تا مشخصات نسخه‌های خطی موجود او به دست آیند. در مرحله دوم با مراجعه به تصویر بسیاری از نسخه‌ها اطلاعات نسخه‌شناختی فهرس تکمیل یا تصحیح و با مطالعه نسخه‌های گوناگون ابهامات و تناقضات کتاب‌شناختی آثار رفع شدند. بدین سان در این جستار از رهگذر روش مطالعه تطبیقی فهرست نسخ خطی بیش از هزار کتابخانه به زبان‌های گوناگون و تصویر صدها نسخه خطی در کشورهای مختلف، برای نخستین بار گزارش آماری دست‌نویس‌های رسایل فارسی غیرچاپی دوانی از سده نهم تا چهاردهم قمری ارائه شده است. اینک با دستیابی به نسخه‌های رساله‌های اخیر، زمینه تصحیح و تحقیق آنها به شکلی درست همراه با مقدمه‌ای مفصل، تعلیقاتی مستند و فهرسی متنوع در یک مجموعه فراهم آمده است تا پژوهشگران به سهولت بتوانند از متن آن رسایل استفاده کنند.

۲- کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی رساله‌های چاپ نشده دوانی

در فهرست حاضر کوشش شده است هر اثر بر اساس دانش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی معرفی گردد. در قسمت کتاب‌شناسی پس از ذکر موضوع اصلی رساله، به اختصار محتوای آن از جمله ابواب و فصول و اجزایش - اگر داشته - تبیین گردیده است. کتاب‌شناسی‌ها همگی بر اساس متن رسایل تنظیم شده‌اند؛ با این حال برای رفع پاره‌ای از ابهامات کتاب‌شناختی هر رساله به ویژه عنوان اصلی و عناوین فرعی آن، به مدخل‌های فهرست کتابخانه‌ها و فهرست‌های مشترک توجه شده است. کتاب‌شناسی هر یک از رساله‌ها با تشریح اختصاری دلایل انتساب و تبیین اجمالی روابط بینامتنی، تکمیل شده و با ذکر آغاز و انجام مشترک نسخه‌ها خاتمه یافته است. در قسمت نسخه‌شناسی به ترتیب مؤلفه‌هایی چون شهر و کتابخانه نگهداری نسخه، شماره اصلی و فرعی، برگشمار، قدمت، عنوان اثر، نام مؤلف، نوع خط، کاتب، محل کتابت و ... مد نظر قرار گرفته است. به هنگام نسخه‌شناسی کوشیده‌ام ابتدا از رهگذر بررسی فهرست کتابخانه‌ها، به دقت مشخصات نسخه‌های هر رساله را ثبت کنم و سپس با رؤیت تصویر پاره‌ای از دست‌نویس‌ها، اطلاعات ناقص فهرست کتابخانه‌ها به ویژه تاریخ کتابت نسخه‌ها را درون قلاب تکمیل و خطاهای فهرست‌نویسان را تصحیح نمایم تا موجب مزید فایده گردد. بدین سان از رهگذر پژوهش حاضر، نام اصلی رساله‌های فارسی غیرچاپی دوانی مشخص و شمار نسخه‌های برجای مانده از هر یک معین شده و در قالب فهرستی تحلیلی ارائه گردیده است.

۲-۱- تحفه روحانی

الف) کتاب‌شناسی: این رساله در علم حروف است و در آن، ضمن اشاره به سابقه تاریخی این علم، به احکام و اسرار حروف پرداخته شده است. از آنجا که موضوع اصلی این رساله ویژگی‌های حروف است، بسیاری از نسخه‌نویسان و فهرست‌نگاران آن را «خواص الحروف» نامیده‌اند. از این رو برخی از دوانی‌پژوهان گمان کرده‌اند که اینها دو رساله‌اند (از جمله نک: پورجوادی، ۱۳۷۷: ۱۲۵). در نسخه‌های برجای مانده از این اثر، نویسنده آشکارا آن را «تحفه روحانی» خوانده است: «در این رساله معنونه به تحفه روحانی بعضی از احکام و خواص حروف چنانچه از اساطین حکما و اکابر اولیا رسیده، مرقوم رقم ارتحال می‌شود» (دوانی، مورخ ۹۴۶ ق: ۳۲۵). سایر عناوین این رساله در فهرست‌ها و نسخه‌های خطی

چنین است: «خواص»؛ «خواص حروف»؛ «خواص الحروف»؛ «رساله خواص حروف»؛ «رساله فی خواص الحروف»؛ «رساله منتخب خواص الحروف»؛ «تحفه روحانی فی خواص الحروف»؛ «رساله فی الحروف»؛ «رساله فی بعض احکام الحروف و الخواص»؛ «اسرار حروف»؛ «الیزویه [!] فی اسرار الحروف»؛ «رساله در اسرار، احکام و خواص حروف» (شرف، ۱۴۰۳: ۱۹۹-۲۰۶).

دوانی این اثر را به خواستاری شاگرد و فرزند روحانی خود، سید جمال الدین نصرالله و به نام سلطان غیاث الدین محمد شاه نوشته است. بنا بر نوشته نویسنده، چهارچوبه این رساله چنین تدوین یافته است: «مضمون این رساله در مقدمه و چند فصل و خاتمه سمت ادا یافته» (دوانی، مورخ ۹۴۶ ق: ۳۲۵). در این رساله، علامه پیشینه این علم را به مشکات نبوت انبیای سابق و حکمای یونان مانند فیثاغورس، بلیناس، افلاطون و ارسطو و پیشوایان اسلام همچون پیامبر اکرم (ص)، امام علی (ع) و حضرت صادق (ع) و مشایخ صوفیه چون محیی الدین بن عربی، سعدالدین حموی، ابوالعباس بونی، ابوالحسن شاذلی و دیگران بازگردانده است. در رساله اشاره‌ای نیز به برخی از امیران روزگار مانند شاهرخ، ابوسعید بهادر گورکان و ابوالنصر حسن بیک بهادر سلطان شده است. دوانی در این رساله برای اثبات حجیت علم حروف، شواهد تاریخی متعدد از جمله پیش بینی خود درباره مرگ سلطان ابوسعید گورکانی (پادشاهی: ۸۵۴-۸۷۳ ق) را ذکر کرده است.

در فهرست مخطوطات شیرازی، تحفه روحانی به جلال الدین محمد یزدی منسوب شده است (بشیرحسین، ۱۹۷۳: ۱۳/۴۸۸-۴۸۹). دوانی نام خود را در خطبه رساله ذکر کرده و حتی در اولین فصل متن رساله آمده است: «در لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق نموده ایم»؛ بنابراین در انتساب این رساله به دوانی جای تردید نیست. بر همین اساس منزوی در فهرستواره کتاب های فارسی این رساله را ذیل آثار دوانی معرفی کرده است (نک: منزوی، ۱۳۸۲: ۱۷۸/۷-۱۷۹). آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز:

«بسمله. جواهر حمد و ثنا نثار بارگاه کبریایی حضرت علام الغیوب که ... و بعد، چون صیت فضیلت پروری و عدالت گستری پادشاه جهان پناه ... در بسیط زمین هم عنان شمال و صبا و همدوش صباح و مسامت ...»

انجام:

«... وعده خلاف اصلاً نکند ... چه هرگاه که چنین شد و ... تعلق ارادت او به شیئی معین، نشانه تعلق عنایت اولی است به آن چیز؛ چه عنایت الهی البته متعلق است به نظام اصلح و آنچه خیر است، البته به ظهور می رسد الخ».

ب) نسخه شناسی: تحفه روحانی، پرنسخته ترین رساله تصحیح نشده دوانی است. از گذشته علاقه مندان ادب حکمی و عرفانی فارسی بدین اثر اقبال فراوان کرده و بارها از روی آن نسخه برداری کرده اند. در فنخا ۲۴ نسخه خطی از این اثر دوانی معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۴۴۰/۷-۴۴۱). نسخه یابی در این پژوهش نشان می دهد که از این رساله دست کم ۵۲ نسخه در کتابخانه های ایران و جهان وجود دارد که در میان آنها هشت نسخه تاریخدار متعلق به سده دهم قمری به چشم می خورد. نسخه های قرن دهمی تاریخدار تحفه روحانی به ترتیب عبارتند از:

(A) قاهره: دارالکتب (مجامیع فارسی طلعت)، ۳۷/۱۰؛ گ ۸۹-۹۳؛ ۹۲۱ ق؛ با عنوان «رسالة فی احکام و خواص الحروف»، از دوانی (فهرس المخطوطات الفارسیة التي تقتنیها دارالکتب حتى عام ۱۹۳۶م: ۱/۲۲۴). آغاز برابر، انجام افتاده (همانجا).

(B) تهران: دانشگاه، ۱۹۲۸/۱۱؛ ص ۳۲۲-۳۴۹؛ در رساله دهم ۹۴۶ ق؛ با عنوان «تحفة روحانی»؛ از دوانی؛ در رساله ششم به خط نستعلیق تحریری [اصل: شکسته نستعلیق] صفی‌الدین محمد بن غیاث علی بن ابراهیم زواری و جمال‌الدین محمد حسینی (دانش پژوه، ۱۳۳۹؛ ۵۴۱/۸-۵۴۴). در نسخه بدون عنوان؛ بدون مؤلف؛ با انجامه «قد تمت هذه الرسالة الشریفة فی المشهد المقدسة الرضویة علیه السلام»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

(C) تهران: ادبیات (مجموعه حکمت)، ۱۴/۲۵۳؛ [۱۲ ص]؛ تقریباً ۹۴۷ ق؛ با عنوان «تحفة روحانی»؛ از دوانی (دانش پژوه، ۱۳۴۱؛ ۵۷/۲). در نسخه با عنوان «تحفة روحانی»؛ بدون مؤلف؛ با انجامه «تم والحمد لله»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).
(D) استانبول: راغب پاشا، ۱۴۷۸؛ [۱۴ ص]؛ در پایان رساله‌های دیگر ۹۶۱ ق؛ با عنوان «رسالة فی خواص الحروف»؛ از دوانی (در سعادت، ۱۳۱۰؛ ۱۴۶). در نسخه با عنوان «رسالة خواص حروف»؛ بدون مؤلف؛ بدون انجامه؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

(E) تبریز: خادم حسینی، ۷۹/۷؛ گ ۵۶-۶۱؛ ۹۶۷ ق؛ با عنوان «تحفة روحانی»؛ از دوانی؛ به خط نسخ، نستعلیق و شکسته نستعلیق چند کاتب در طول قرون نهم تا یازدهم قمری در اردستان (طباطبایی و صدرايي، ۱۳۸۹؛ ۱۰۸/۱-۱۰۹). در نسخه بدون عنوان؛ بدون مؤلف؛ بدون انجامه؛ آغاز برابر، انجام افتاده (رؤیت).

(F) تهران: ادبیات (مجموعه حکمت)، ۱۳/۱۱۹؛ [۱۹ ص]؛ ۹۷۰ ق؛ با عنوان «تحفة روحانی»؛ از دوانی (دانش پژوه، ۱۳۴۱؛ ۲/۴۱). در نسخه با عنوان «رسالة فی خواص الحروف»؛ از دوانی؛ با انجامه «تم کتابته فی الخامس من شهر جمادی الأول سنة ۹۷۰»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

(G) استانبول: سلیمانیه (مجموعه مرادملا)، ۱۰۹۳/۶؛ ۱۳۹۳؛ ۶۷ پ-۸۱ ر؛ در آخر مجموعه ۹۸۴ ق؛ با عنوان «رسالة خواص حروف»؛ از دوانی؛ به خط نستعلیق خوانا (هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۳؛ ۵۴۶-۵۴۷). در نسخه با عنوان «رسالة خواص حروف»؛ از دوانی؛ با انجامه «تم»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

(H) مشهد: رضوی، ۸۲۸۶؛ [۲۲۳-۲۰۰ ص]؛ ۹۸۶ ق؛ با عنوان «تحفة روحانی»؛ از دوانی (فکرت، ۱۳۶۹؛ ۱۱۳). در نسخه بدون عنوان؛ از دوانی؛ با انجامه:

«تمت الرسالة و الحمد لمن له الجلالة و الصلوة و السلام علی من ختم به الرسالة و آله الأطهار الأبرار ذوی العزة و البالة فی سادس شهر صفر ختم بالخیر و الظفر بدار السلطنة اصفهان صینت عن الحدیثان منقولاً من نسخة نقلت من خط العلامة المحقق و الفهامة المدقق، مؤلفها العالی، أستاذ أرباب العوالی، العالم الرئیانی، جلال الملة و الدین محمد الدوانی لازال فی فرادیس الجنان ملحوظاً بالأنظار السبحانی، محفوظاً بالتوجهات الصمدانی. وقعت کتابته بيمين العبد الأقل الأصفر... تاج الدین حسین صاعد رفعه الله تعالی... سنة ست و ثمانین و تسعمائه الهجرية علی مشرفها و آله شرایف الصلوة و السلام و التحية»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

بیشتر نسخه برداری از رساله تحفه روحانی به ترتیب در قرون یازدهم و دهم هجری قمری صورت گرفته است و غالب نسخه های آن به ترتیب در کتابخانه های تهران، قم و استانبول نگهداری می شوند. در ادامه، مشخصات نسخه شناختی دیگر نسخ خطی برجای مانده از این رساله به ترتیب تاریخی فهرستوار ذکر می شوند:

(۱) تهران: ملک، ۱۶۳۴/۷؛ ۳۹۶-۳۹۷ ر (گزیده)؛ در رساله دوم سده ۹-۱۰ ق (افشار و دانش پژوه، ۱۳۶۳: ۳۱۵/۵)؛

(۲) بغداد: محفوظ، [۲/۳]؛ بی بر؛ سده ۱۰ ق (دانش پژوه و افشار، ۱۳۴۶: ۴۰۸/۵)؛

(۳) تهران: مجلس، ۱۴۹۱۰/۹؛ ص ۲۰۸-۲۳۳؛ ۱۰۲۲ ق (www.ical.ir)؛

(۴) قم: مرعشی، ۱۴۰۹۹/۲۱؛ ۲۱۲-پ ۲۲۱-پ؛ ۱۰۳۶ ق (مرعشی، ۱۳۸۹: ۶۲۷/۳۵)؛

(۵) نجف آباد: حججی، ۲۰/۱۱؛ ۹۷-پ ۱۱۵؛ ۱۰۳۷ ق (حافظیان، ۱۳۸۶: ۴۳)؛

(۶) تهران: مجلس، ۱۲۳۱/۱؛ طباطبایی؛ ۱-ر ۲-پ؛ ۱۰۳۰-۱۰۴۴ ق (www.ical.ir)؛

(۷) برلین: سلطنتی، Petermann I، ۷۴۸۳؛ بی بر؛ ۱۰۵۰ ق [اصل: ۱۶۴۱ م]

(www.dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr)؛

(۸) قم: مرعشی، ۱۸۵۲۰/۷؛ گ ۱۴۴-۱۶۵؛ ۱۰۵۶ ق (مرعشی و امینی، ۱۳۹۵: ۵۰/۴۷)؛

(۹) تهران: ملک، ۶۱۹۲/۲۵؛ ص ۲۹۹-۳۱۹؛ ۱۰۵۸ ق (افشار و دانش پژوه، ۱۳۷۱: ۲۳۷/۹)؛

(۱۰) استانبول: نورعثمانیه، ۴۹۸۹؛ [۶۴-پ ۷۱-پ؛ ۱۰۶۰ ق] (قلنمشدر، ۱۳۰۳: ۳۲۸)؛

(۱۱) تهران: مجلس، ۸۹۶۰/۱۲؛ ص ۵۰-۶۲؛ تقریباً ۱۰۴۳-۱۰۶۷ ق (حکیم، ۱۳۹۰: ۲۹ (مجلد ۱) / ۴۷۳)؛

(۱۲) تهران: مجلس، ۵۱۸۰/۴۳؛ گ ۴۱۳-۴۲۲؛ ۱۰۶۹ ق (منزوی، ۱۳۴۷؛ ش: ۳۴۰/۱۵)؛

(۱۳) تاشکند: آکادمی علوم، ۲۸۹۷/۵؛ گ ۱۰۰: ۱۰۸۱ ق (Семёнова, 1960: 5/ 252)؛

(۱۴) تهران: دانشگاه، ۱۲۵۷/۲۴؛ ۹۰-ر ۹۵-پ؛ ۱۰۸۶ ق (دانش پژوه، ۱۳۳۸: ۲۶۷۱/۷)؛

(۱۵) قم: مرعشی، ۱۴۷۰۹/۱۲؛ ۱۸۴-پ ۱۸۹-پ؛ ۱۰۹۵ ق (مرعشی، ۱۳۸۷: ۲۴۳/۳۷)؛

(۱۶) تهران: ملک، ۵۸۰۹؛ گ ۳۷؛ سده ۱۱ ق (افشار و دانش پژوه، ۱۳۵۴: ۱۰۸/۲)؛

(۱۷) قم: مرعشی، ۱۲۶۸۰/۴؛ گ ۳۴-۴۱؛ سده ۱۱ ق (مرعشی نجفی، ۱۳۸۳: ۲۳۲/۳۲)؛

(۱۸) تهران: ملی، ۲۸۴۰؛ گ ۲۴-۲۸؛ سده ۱۱ ق (www.opac.nlai.ir)؛

(۱۹) حیدرآباد: سالار جنگ، Tas، ۹/۲۳۶. (ردیف ۳۴۲۲)؛ گ ۱۳۸-۱۵۱؛ سده ۱۱ ق (Ashraf, 1983: 8/ 271)؛

(۲۰) باکو: فرهنگستان علوم، ۱/۹؛ بی بر؛ سده ۱۱ ق (دانش پژوه، ۱۳۵۸: ۲۱۹/۹)؛

(۲۱) لاهور: عمومی پنجاب، گ ۴۵-۵۱؛ ۱۱۰۵ ق (عباسی، ۱۹۶۶: ۱۰)؛

(۲۲) تهران: مجلس، ۱۰۰۵۹/۱۶؛ ص ۲۵۱-۲۷۰؛ ۱۱۲۲ ق (نظری، ۱۳۸۸: ۸۱/۳۲)؛

(۲۳) لاهور: شیرانی، ۵۰۷۸/۲۰۶۶/۷؛ بی بر؛ تقریباً ۱۱۲۵ ق (بشیرحسین، ۱۹۷۳: ۴۸۸/۳: ۴۸۹)؛

(۲۴) دیار بکر: عمومی، ۳۲۳۲/۱؛ ۱۸-ر ۱۸-پ؛ ۱۱۲۹ ق (هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۳؛ ش: ۸۴)؛

(۲۵) قم: مرعشی، ۷۶۶۳/۴؛ ۱۸۳-پ ۱۹۴؛ ۱۰۹۹-۱۱۴۴ ق (حسینی اشکوری، ۱۳۷۰: ۵۷/۲۰)؛

(۲۶) تهران: مجلس، ۹۴۸۰/۵۳؛ ص ۲۲۷-۲۳۲ (گزیده)؛ سده ۱۱-۱۲ ق (طباطبایی بهبهانی، ۱۳۸۶: ۳۹۳)؛

- (۲۷) باکو: آکادمی علوم، ۲۵۱. M؛ گ ۱۱۱-۱۱۸؛ سده ۱۲ ق (عادل آف، ۱۳۸۰: ۵۲/۱)؛
- (۲۸) قم: مرعشی، ۱۱۲۹۶؛ گ ۱۳؛ سده ۱۲ ق (مرعشی نجفی، ۱۳۷۹: ۴۵۲/۲۸)؛
- (۲۹) تهران: ملی، ۲۴۶۱۳/۸۲؛ ۲۴۴-پ ۵۲۷؛ ر ۱۲۶۲ ق (www.opac.nlai.ir)؛
- (۳۰) تهران: مجلس، ۹۹۴۴/۴؛ ۱۶۳-ر ۱۶۶؛ ۱۲۸۶-۱۲۹۳ ق (حافظیان بابلی، ۱۳۸۸: ۱۴۳/۳۱)؛
- (۳۱) تهران: دانشگاه، ۸۴۹۲/۱؛ ص ۱-۱۳؛ سده ۱۳ ق (دانش پژوه، ۱۳۶۴: ۱۴۷/۱۷)؛
- (۳۲) قم: مرعشی، ۱۶۶۲۵/۵؛ ۱۳۰-پ ۱۵۰؛ تقریباً سده ۱۳ ق (مرعشی و موسوی، ۱۳۹۲: ۱۸۰/۴۲)؛
- (۳۳) تاشکند: آکادمی علوم، ۲۹۰۸/۲۱؛ ۱۲۶-پ ۱۳۱؛ ر ۱۳۱۷-۱۲۱۵ ق [اصل: سده ۱۹ م] (Семенова, 1960: 5/ 252)؛
- (۳۴) تهران: مجلس، ۱۲۵۵۹/۴؛ ص ۲۴۹-۲۶۴؛ ۱۲۵۲-۱۳۲۰ ق (صدرایی خوبی، ۱۳۷۷: ۹۲/۳۶)؛
- (۳۵) دوشنبه: انستیتو، ۱۲۵۵/۱؛ ۱-پ ۶؛ ر ۱۳۲۱ ق (موجانی، ۱۳۷۹: ۳۱۳/۳)؛
- (۳۶) تهران: الهیات، ۹۹/۶؛ ج ۱۶۷-ر ۱۸۰؛ ر ۱۳۳۹ ق (حجتی، ۱۳۴۵: ۱۵۴/۱)؛
- (۳۷) تهران: دانشگاه، ۲۹۸۶/۳۰؛ ف (میکروفیلم نسخه شخصی بدون شماره آقابزرگ تهرانی)؛ ۲۳۵-ر ۲۵۲-پ ۱۳۵۱ ق (دانش پژوه، ۱۳۴۸: ۷۵۲/۱)؛
- (۳۸) تهران: ملی، ۱۳۸۲۰/۷؛ گ ۸۰ و گ ۸۳-۹۳؛ بی تاریخ (www.opac.nlai.ir)؛
- (۳۹) استانبول: سلیمانیه (مجموعه شهید علی پاشا)، ۲۷۷۵؛ ۲۴-پ ۳۱-پ؛ بی تاریخ (کتبخانه مرحوم شهید علی پاشا، بی تا: ۱۴۳)؛
- (۴۰) استانبول: سلیمانیه (مجموعه اسعد افندی)، ۳۶۸۵؛ ۲۱۷-پ ۲۳۹-ر؛ بی تاریخ (محمودبک مطبوعه سی، ۱۳۰۰: ق: ۲۸۱)؛
- (۴۱) نجف: کاشف الغطاء، ۲۴۱؛ ۱۴؛ ص؛ بی تاریخ (www.kashifalgetaa.com)؛
- (۴۲) استانبول: عمومی - دولتی بایزید (مجموعه ولی الدین)، ۲۱۳۴؛ بی بر؛ بی تاریخ (در سعادت، ۱۳۰۴: ق: ۲۶۱)؛
- (۴۳) علیگر: مولانا آزاد (مجموعه عبدالحی)، ۱۴۷/۴۰؛ ۱۳؛ گ؛ بی تا (دانشگاه اسلامی علیگر، بی تا: ۸)؛
- (۴۴) مشهد: رضوی، ۵۹۸۱؛ بی بر؛ بی تاریخ (فکرت، ۱۳۶۹: ۱۱۳).

در میان نسخه های شناسایی شده تحفه روحانی، قدیم ترین نسخه از مؤلفه کمال برخوردار نیست. از این رو ضمن نسخه شناسی تطبیقی نسخه های قرن دهم از این رساله روشن شد، نسخه H صحیح ترین است. انجامه دست نویس اخیر نیز گویای رونویسی آن از نسخه اصل مؤلف است: «... منقوله من نسخه نقلت من خط العلامة المحقق والفهمه المدقق، مؤلفها العالی، استاد أرباب العوالی، العالم الرّبّانی، جلال الملة و الدّین محمّد الدّوانی» (دوانی، مورخ ۹۸۶ ق: ۲۲۳). بنابراین تصحیح این رساله می تواند بر اساس نسخه H صورت پذیرد.

۲-۲- نقوش کعبتین نرد

الف) کتاب شناسی: این رساله مختصر در علم آمار است. دوانی در خطبه رساله از امیر ظهیرالدین ابراهیم شاه یاد و سبب تألیف متن را مباحثی عنوان کرده که در مجلس این امیر درباره حالات ممکن اعداد تاس ها در بازی نرد، مطرح بوده است. دوانی در این رساله ابتدا تمام احتمالات عددی تاس های دوگانه و سه گانه را با استدلال های دقیق ریاضی اثبات می کند و سپس از رهگذر ارائه جدول و نمودار، استنباط های خود را تثبیت می نماید. از آنجا که در این رساله هیچ

استنادی به دیگر آثار و اشخاص دیده نمی‌شود، به نظر می‌رسد تمام اثبات‌های آماری وارد در این رساله، برآمده از ذهن وقاد نویسنده باشد و از این نظر محتوای رساله در تاریخ علم آمار و احتمالات جایگاهی برجسته می‌یابد. چنان که در بخش نسخه‌شناسی آمده است، این رساله در فهرست‌ها و نسخه‌ها با عناوینی چون «رسالة فی ضبط النقوش»، «رساله در ضبط نقوش»، «در نقش کعبتین نرد»، «رساله فی لعب النرد»، «رساله در نقش کعبتین نرد»، «رساله در حساب» و «رساله حساب» دیده می‌شود. اگرچه همه فهرست‌نویسان این رساله را منسوب به دوانی دانسته‌اند، ولی مهم‌ترین دلیل انتساب این رساله به دوانی، پایان تنها نسخه عصری این رساله (نسخه A) و چهار نسخه دیگر (B, C, E, F) است که در همگی، انجامه نسخه دست‌نویس مؤلف بازنویسی شده است. بنابر ترقیمه مؤلف، سال تألیف این رساله به حروف ابجد برابر با «عضد» (سال ۸۷۴ ق) است. آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز: «بسمله. بعد از ستایش یکتایی که به یک ارسال نقش دو کون را از کتم عدم هویت به بساط شهادت آورده، موالید سه‌گانه از چهار عنصر استخراج نمود و ... نموده می‌شود که ...»
انجام: «... و معلوم است که اعداد و نقوش از هیجده تجاوز ندارد و صور ممکنه هر یک در این جدول مفصلاً و در این دایره مجملاً ثبت شد، تتمیماً للتوضیح و التفصیل الخ»

ب) نسخه‌شناسی: در فنخا تنها یک نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۲/۹۸۱). یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد از این رساله دست‌کم شش نسخه در جهان به ویژه شهر استانبول با مشخصات ذیل وجود دارد:

A) استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ۱۴۳۸؛ ۳۱۷ پ- ۳۲۰ پ؛ [در نسخه سوم ۸۹۸ ق]؛ با عنوان «رساله فی ضبط النقوش»؛ از دوانی (نک: در سعادت، ۱۳۰۰: ۸۹-۹۰). در نسخه با عنوان «رساله در ضبط نقوش»؛ از دوانی؛ بدون انجامه کاتب و با ذکر صورت انجامه مؤلف:

«یحزر تحریره بیمن مؤلفه الفقیر الجائی محمّد بن اسعد بن محمّد الشّهر بجلال الدّین الدّوانی. ثالث شهر صفر ختم بالإقبال و الظفر سنة «عضد» الهجرية بدار العبادة یزد حماها الله تعالی و سائر بلاد المسلمین عن حوادث الزّمان و خطوط الحدّثان و لله الحمد علی جمع نعمه تمّ الرّسالة»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

B) استانبول: عمومی - دولتی بایزید (مجموعه ولی‌الدین)، ۲۱۳۴؛ ۲۴۸ پ- ۲۵۳ پ؛ در رساله‌های دیگر ۹۲۲ ق]؛ با عنوان «در نقش کعبتین نرد»؛ از دوانی (دفتر کتبخانه ولی‌الدین: ۲۶۱). در نسخه با عنوان «در نقش کعبتین نرد»؛ از دوانی؛ با انجامه «تمت الرسالة بعون الله تعالی و کرمه» و تکرار انجامه مؤلف در نسخه A؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).
C) استانبول: کوپرلی (مجموعه فاضل احمد پاشا)، ۱۶۰۲؛ ۶۸ ر- ۶۹ ر (۵۸/۵۹ ر)؛ [در انجامه ۹۴۸ ق]؛ با عنوان «رساله فی لعب النرد»؛ از دوانی (در سعادت، ۱۳۰۳: ۱۲۶). در نسخه با عنوان «رساله در نقش کعبتین نرد»؛ از دوانی؛ با انجامه «تمت الرّسالة فی آخر الرّبیعیین من سنة ثمان و اربعین و تسعمائه» و تکرار انجامه مؤلف در نسخه A؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

(D) قم: مسجد اعظم، ۴۲۸/۲؛ گ ۴-۶؛ ۱۰۱۱ ق؛ با عنوان «رساله در حساب»؛ از دوانی؛ به خط محمد مقیم بن صفی الدین محمد شجاعی بن قاسم بن محمود بن شرف الدین سلیمان شریف شیرازی (نک: استادی و دیگران، ۱۳۸۹ ش: ۴/۲۰۰-۲۰۴). در نسخه بدون عنوان؛ بدون مؤلف؛ بدون انجامه؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

(E) وین: ملی، mixt، ۴/۱۳۶۴؛ ۴۷ ر-۴۹ پ؛ ۱۰۷۲ ق؛ با عنوان «رساله حساب»؛ از دوانی (فهرست دست نویس های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین: ۲۸). در نسخه با انجامه: «قد تمت کتابتی فی بیت أستاذی... أنا الفقیر... أحمد بن عمر... سنة اثین و سبعین بعد ألف» و تکرار انجامه مؤلف در نسخه A؛ آغاز و انجام برابر (همانجا).

(F) استانبول: عمومی - دولتی بایزید (مجموعه ولی الدین)، ۵۷۸۷؛ ۷ پ-۱۳ پ؛ بی تاریخ؛ با عنوان نادرست «tavla zarindaki adetlerden yapılan istihraclar hakkında risale»؛ از دوانی (www.kutuphane.isam.org.tr). در نسخه بدون عنوان؛ بدون مؤلف؛ بدون انجامه و با تکرار انجامه مؤلف در نسخه A؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

نسخه A، تنها نسخه عصری این رساله است. بررسی متن این نسخه نشان از دقت کاتب در استنساخ دارد و می توان به صحت ضبط آن اعتماد کرد. بنابراین شایسته است تصحیح علمی این رساله بر اساس نسخه A به روش انتقادی صورت گیرد.

۲-۳- گوهر ایمان

الف) کتاب شناسی: این رساله کوتاه کلامی - فلسفی درباره ماهیت ایمان نوشته شده است. چنان که از محتوای این رساله روشن می شود، دست کم از دوران خلفای راشدین، حقیقت ایمان محل بحث جدی مسلمانان بوده و پس از آن در طول تاریخ تمدن اسلامی در میان فرق و مذاهب گوناگون بارها مطرح شده است. برای دوانی نیز چیستی و هستی ایمان محل تأمل بوده است تا جایی که درباره آن دست به تألیف آثاری زده است. از عبارات آغازین این رساله به نظر می رسد که متن گزارشی از مناظره ای بین نویسنده و برخی از دانشمندان معاصر او بوده است. در ابتدای رساله، دوانی بدون اینکه از طرفین گفت و گو نامی به میان آورد، در نقش «درویش سالک» از علمای اسلام پرسیده است: آیا ایمان وجود دارد یا خیر و چرا؟ در ادامه دوانی ضمن بیان پاسخ طرف دوم مباحثه درباره وجود ایمان، ابتدا از زبان درویش سالک اشکالاتی به نظر ایراد شده می گیرد و سپس ابعاد و حیثیات گوناگون مسئله را از نگاه حکیمان و متکلمان پیشین مطرح می کند و در پایان نظر مختار خود را تبیین می نماید. چنان که در بخش نسخه شناسی آمده است، در فهرست نسخ خطی این رساله را با عناوینی چون «ایمان = رساله در تحقیق معنی ایمان»، «رساله در بیان گوهر کذا ایمان موجوداً أو معدوماً»، «رساله در بیان آنکه ایمان موجود است یا معدوم» خوانده اند. اگرچه همه این عناوین با محتوای رساله مناسبتی دارد، در اثر حاضر این رساله نظر به محتوای آن برای نخستین بار با عنوان مختصر «گوهر ایمان» معرفی گردیده است. انتساب این رساله به دوانی به استناد نوشته کاتبان نسخه های برجای مانده از این رساله در ایران و ترکیه است. آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز: «بسمله. علمای اسلام و فضلالی کرام. متع الله المسلمین بطول بقائهم. چه فرمایند در این مناظره که درویش سائلی سؤال کرد از بعضی علما که ایمان موجود است یا معدوم؟ و...»

انجام: «... و چون مجیب تفسیر وجودی بوجود آمده، جواب مطابق سؤال؛ لیکن اشکال و منع سابق متوجه است. چه تحقیق آن است که علم موجود خارجی نیست، کما مرّ مفصلاً والله أحکم الحاکمین»

ب) نسخه‌شناسی: در فهرست‌های مشترک ایرانی تاکنون این رساله به درستی شناسایی نشده؛ از جمله در فنخا این اثر جزو آثار عربی دوانی ذکر گشته است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۵/۵۲۷). بر اساس نسخه‌یابی انجام گرفته، از این رساله فقط چهار نسخه در کتابخانه‌های ترکیه و ایران وجود دارد:

A) مشهد: الهیات، ۱۹۲۹۵/۸ (ردیف ۱۲۲۴)؛ [۳ ص]؛ در رساله اول ۱۱۲۵ ق؛ با عنوان «ایمان = رساله در تحقیق معنی ایمان»؛ گویا از دوانی نیست؛ به عربی (فاضل یزدی مطلق، ۱۳۶۱: ۲/۳۵۹-۳۶۱). در نسخه بدون عنوان؛ از دوانی؛ با انجامه «تمت هذا رحمه الله تعالى... ابراهیم خلیل شیروانی»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

B) استانبول: سلیمانیه (مجموعه شهید علی پاشا)، ۲۸۰۶/۷؛ [۶۴ پ-۶۷ ر]؛ بی تاریخ؛ با عنوان «رساله در بیان کوه‌ر ایمان موجوداً او معدوماً»؛ از دوانی (کتبخانه مرحوم شهید علی پاشا، بی تا: ۱۴۸). در نسخه بدون عنوان؛ از دوانی؛ بدون انجامه؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

C) آنکارا: ملی، ۷۰۲۹/۴؛ ۵۹ پ-۶۲ ر؛ بی تاریخ؛ با عنوان نادرست «شرح بیت امیر خسرو دهلوی»؛ به نادرست از نورالدین عبدالرحمان احمد جامی (www.dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr). در نسخه با عنوان نادرست «شرح بیت امیر خسرو دهلوی»؛ به نادرست از نورالدین عبدالرحمان احمد جامی (در هامش صفحه افتتاحیه از دوانی)؛ بدون انجامه؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

D) استانبول: سلیمانیه (مجموعه شهید علی پاشا)، ۲۷۰۳؛ [۲۷۰ پ-۲۷۰ ر]؛ بی تاریخ؛ با عنوان «رساله در بیان اینکه ایمان موجود است یا معدوم»؛ از ناشناس (کتبخانه مرحوم شهید علی پاشا، بی تا: ۱۲۸). در نسخه بدون عنوان؛ از دوانی؛ با انجامه؛

«تمت الرسالة المنسوبة إلى ذخر المدققين و فخر المحققين جلال الملة و الدین محمد الدوانی علیه رحمة الرب الصمدانی»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

با نسخه‌شناسی تطبیقی این چهار دست‌نویس مشخص شد هیچ‌یک در صحت ضبط و کمال متن امتیازی نسبت به دیگری ندارد. از میان این نسخه‌ها، تنها نسخه A دارای تاریخ کتابت است. بنابراین تصحیح این رساله می‌تواند بر اساس نسخه A به روش انتقادی به انجام رسد.

۲-۴- علم و اراده الهی

الف) کتاب‌شناسی: در این متن کوتاه کلامی-عرفانی دوانی با هدف پاسخ به پرسش‌هایی که در زمان او درباره علم و اراده الهی مطرح بوده، به تفسیر دو آیه از آیات قرآنی پرداخته است. در آیه «الله الذی خلق السماوات و الأرض و ما بینهما فی ستة آیام ثم استوی علی العرش» (سجده: ۴) ایجاد موجودات تدریجاً و در آیه «انما أمره إذا أراد شیئاً أن یقول له کن فیکون» (یس: ۸۲) خلقت دفعته دانسته شده است. تناقض موجود در این دو آیه و آیات نظیر آنها شبهاتی را برای اهل زمانه دوانی پدید آورده و همین امر او را به نگارش رساله حاضر واداشته است.

دوانی بر این رساله همچون غالب رساله‌هایش عنوانی نهاده است؛ از این رو برخی از فهرست‌نویسان عنوان این رساله را به درستی تشخیص نداده و آن را به غلط «خواص» نامیده‌اند (از جمله نک: هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۷). این رساله نخستین بار در فهرست یازمالار با توجه به محتوا آن به درستی «رساله در علم و اراده الهی» نامیده شده است. www.yazmalar.gov.tr (Re) و با همین عنوان نیز برای اولین بار در ایران معرفی می‌گردد. در صحت انتساب این رساله به دوانی هیچ تردیدی وجود ندارد؛ زیرا نویسنده در پایان متن رساله از نام خود یاد کرده است. آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز: «بسمله. هو السميع البصير الحي الذي ليس كمثله شيء... سكان سفينة و سكينه صفات و لب تشنگان حريق غريقي ذات. بلغهم الله تعالى إلى أقصى سواحل الغيات. بيان فرمایند که...»
انجام: «... هرکس را که قابلیت آن نیست، به سعی به آن مرتبه نمی‌تواند رسید: شده زاهد به هوای گل رخسار حبیب/ همچو نرگس همه تن دیده، ولی بینا نیست. الخ»

ب) نسخه‌شناسی: این رساله گویا خارج از مرزهای جغرافیایی ایران امروزی در شهرهای مرزی تألیف شده؛ زیرا هیچ نسخه‌ای از آن در ایران یافت نمی‌شود و هر دو نسخه برجای مانده از آن در کتابخانه‌های ترکیه است:

A) مغنيسا: عمومی، ۲۹۷۲/۵؛ ۴۲-پ ۴۳؛ ر: ۱۰۰۵؛ ق: با عنوان «خواص»؛ از دوانی؛ به خط نستعلیق بد محمد بن مولانا ابوالهدی (هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۲۵-۳۲۷). در نسخه بدون عنوان؛ از دوانی؛ با انجامه «تم تم» و با ذکر صورت انجامه مؤلف:

«قال ذلك علي سبيل الإرتجال خادم العلوم الحقيقيّة و طالب المعارف اليقينيّة محمد ابن أسعد ابن محمد الدواني، ملكه الله نواصي الأمانى»؛ آغاز و انجام برابر (روایت).

B) استانبول: سليمانيه (مجموعه مرادملا)، ۱۳۹۳؛ [۱۲۴-پ ۱۲۵؛ پ: ۱۱۳۳؛ ق:] ذیل «مجموعه الرسائل»؛ از دوانی؛ به خط تعلیق (در سعادت، ۱۳۱۱: ۱۱۱). در نسخه بدون عنوان؛ از دوانی؛ بدون انجامه کاتب و با ذکر انجامه مؤلف در نسخه A با اندکی اختلاف در عبارات:

«قال ذلك علي سبيل الإرتجال خادم العلوم الحقيقيّة و طالب المعارف اليقينيّة محمد ابن أسعد ابن محمد الصديقي الدواني بلغهم الله تعالى نواصي الأمانى بعونه تعالى»؛ آغاز و انجام برابر (روایت).

هیچ‌یک از این دو نسخه در صحت و کمال متن امتیازی نسبت به دیگری ندارد. بنابراین به اعتبار اقدمیت تصحیح متن این رساله می‌تواند بر پایه نسخه A به روش انتقادی به انجام رسد.

۲-۵- عروض منظوم

الف) کتاب‌شناسی: در این رساله عروضی، دوانی اجزای خماسی شعر یعنی «فعلون» و «فاعلن» و سباعی آن یعنی «متفاعلن»، «مفاعیلن»، «فاعلاتن»، «مفعولات» و «مستفعلن» را نام می‌برد و سپس ترکیب این اجزا را از «سبب»، «وتد» و «فاصله» تبیین و حالات ممکن را تحلیل می‌کند. در ادامه ابتدا با ذکر شاهد، شعر را به دو نوع «مقفأ» و «مردف» تقسیم نموده و سپس از رهگذر دوبیتی‌هایی که ظاهراً همه سروده خود اوست، شانزده بحری را که در میان عجم معروف و

مشهور است، معرفی می‌نماید. بر صحت انتساب عروض منظوم به دوانی دلیل کافی وجود ندارد و تنها به استناد نوشته نسخه بردار دست‌نویس B و گزارش فهرست‌نویسان، می‌توان این رساله را در زمره آثار او به شمار آورد. آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز: «بسمله. بدان که اجزایی که شعر از آن مرکب می‌شود، هفت است: دو جزو خماسی است، چنان که «فعولن» و «فاعلن» و پنج جزو دیگر سباعی است، چنان که «متفاعلن» و «مفاعیلن» و «فاعلاتن» و «مفعولاتن» [کذا] و «مستفعلن...»
انجام: «... بحر رباعیه: گر بحر دوبیتی تو بگیری از برا گردی تو لطیف طبع و فرخنده نظر // مفعولن مفاعلن مفاعیلن فع / می‌باش بر اهل فضل زین پس سرور»

ب) نسخه‌شناسی: در فنخا دو نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲: ۶۱۴/۲۲). بر اساس نسخه‌یابی حاضر، از این رساله تنها همان دو نسخه موجود در ایران برجای مانده و نسخه‌ای از آن به سایر کشورها نرفته است: A تهران: ملک، ۶۱۹۲/۲۱؛ [ص ۲۴۹-۲۵۱]؛ در رساله چهاردهم موقوفه ۱۰۵۸ ق؛ با عنوان «رساله در عروض»؛ از ناشناس؛ به خط شکسته نستعلیق محمد بن حسین عقیلی استرآبادی (نک: افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۷۱: ۲۲۹/۹-۲۳۶). در نسخه با عنوان «رساله در علم عروض شعر»؛ بدون مؤلف؛ با انجامه «تم بحمد الله تعالی و حسن توفیقه»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

B قم: مرعشی، ۱۴۷۰۹/۱۳؛ گ ۱۸۹ پ-۱۹۰ ر؛ در رساله اول ۱۰۹۵ ق؛ با عنوان «عروض منظوم»؛ از دوانی؛ به خط اسحاق بن نوروز شولستانی (مرعشی، ۱۳۸۷: ۲۴۳/۳۷). در نسخه با عنوان «رساله در علم عروض شعر»؛ از دوانی؛ با انجامه «تم بحمد الله تعالی و حسن توفیقه»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

بررسی تطبیقی دو نسخه موجود از این رساله نشان می‌دهد که هیچ‌یک از آنها امتیازی نسبت به دیگری ندارد؛ بنابراین تصحیح علمی این رساله بهتر است با اصل قرار دادن نسخه اقدم (A)، به روش انتقادی ارائه گردد. گفتنی است که جز این دو نسخه، در دست‌نویس شماره ۱۹/۶۴۰۰ کتابخانه مجلس، نویسنده‌ای ناشناس در رساله عروض شعر برخی از اوزان شعر فارسی را در دوبیتی‌هایی آورده است (نک: حایری، ۱۳۵۰: ۵۵۳/۱۹). ما برای تکمیل تحقیق و غنای تصحیح به مجموعه مذکور رجوع کردیم اما متأسفانه بررسی متن شناختی نسخه اخیر نشان داد که آغاز و انجام و متن آن منطبق با رساله «عروض منظوم» دوانی نیست و حتی هیچ‌یک از ابیات و شواهد مثال در این نسخه با اشعار وارد در رساله او انطباق ندارد (نک: ناشناس، مورخ سده ۹ ق: ۳۵۶-۳۵۷).

۲-۶- امتناع الحکم علی المعنی الحرفی

الف) کتاب‌شناسی: در گذشته نحوه تقسیم کلمه و ملاک تفاوت اقسام آن از یکدیگر، محل بحث دانشمندان برخی از علوم بوده و هر فرقه در تبیین این مبحث به سهم خود کوشیده‌اند و حتی هنوز هم در کتاب‌های علم اصول، چگونگی وضع حروف و مفهوم آنها مورد گفت‌وگوست. اگرچه جواب این مسئله که آیا حرف استقلال مفهومی دارد یا ندارد و می‌شود بر آن حکم کرد یا نه، در نگارش‌های پیشینیان روشن است، لیکن همین موضوع سبب تألیف رساله‌ای مستقل

به دست شبانکاره‌ای با عنوان *امکان الحکم علی المعنی الحرفی* شده است. قاضی ابواسحاق بن عبدالله نیریزی شبانکاره‌ای رساله‌ای در این باره نگاشته و در صدد برآمده است که با الحاق «حرف» به «اسم» ثابت نماید که معنای حرف محکوم علیه می‌شود. وی در اثر خود به آرای ارسطو، ابن سینا و میرسیدشریف اشاره کرده و مدعی شده است که ارسطو در تعلیم اول خود نامی از حروف نبرده و شارحان نیز از جمله ابن سینا حرف را جزء اسم دانسته است. شبانکاره‌ای در خطبه رساله اش ضمن تعریض به دوانی، با تکلف او را به چالش کشیده است؛ آنجا که می‌گوید: «و ها أنا أشرع فی بیان المعانی، حسیماً یرتصیه الغواصی دون الدوانی، قائلاً ما قال سید العرب و العجم، صلی الله علیه و سلم: اللهم اهد قومی فإتھم لایعلمون. و الله یحق الحق بکلماته و لو کره المبطلون» (شبانکاره‌ای، مؤرخ ۹۳۹ ق: ۱۱۷ ر).

جلال‌الدین دوانی به درخواست یکی از پادشاهان خاندان آق‌قویونلو به نام سلطان ابوالفتح خلیل بهادرخان. که فقط شش ماه بین سال‌های ۸۸۲ و ۸۸۳ ق. شاهی نموده. رساله *امتناع الحکم علی المعنی الحرفی* را نوشته است تا دیدگاه شبانکاره‌ای را درباره کیفیت حکم بر معانی حرفی در رساله *امکان الحکم علی المعنی الحرفی* نقادی کند. دوانی در رساله خود با ذکر اقوال گذشتگان درباره حرف نشان داده است که منطق دانان ایرانی نظیر فارابی، ابن سینا، بهمن‌یار، غزالی و دیگران به پیروی از ارسطو کلمه را به سه بخش «اسم»، «فعل» و «حرف» تقسیم کرده‌اند. علامه دوانی در رساله خود کوشیده است به طرق گوناگون به ویژه استدلال‌ات نحوی ثابت کند که به رغم ادعای مؤلف رساله *امکان الحکم علی المعنی الحرفی*، حرف نمی‌تواند محکوم علیه واقع گردد. آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز: «بسمله ... الهی غشاوہ غفلت «و علی أبصارهم غشاوہ» از بصر بصیرت ما بگشا و ختم «ختم الله علی قلوبهم» از دل ما برداشته، هر چیز را چنان که هست، به ما بنما ... بعد از توسل و اعتصام به حبل المتین مودت نبی امی قرشی که ... نموده می‌شود که ...»
انجام: «... و اینکه معترض گفته که می‌توان که به حرف در جواب سؤال اکتفا نمایند ... غلط است و عارف به قوانین لغت اقدام بر این ننماید؛ زیرا که از اجل جلیات است آنکه هیچ حرف در هیچ سؤال کافی نیست الخ»

ب) *نسخه‌شناسی*: گویا موضوع تخصصی رساله *امتناع الحکم علی المعنی الحرفی* که به بحث درباره «ناممکن بودن بیان گزاره درباره حروف صرفی» اختصاص دارد، مانع اقبال به این اثر شده است. از سوی دیگر به گمان سرنوشت این رساله با ناکامی‌های مهدی‌الیه آن گره خورده است؛ به گونه‌ای که پس از شکست او، دیگران به نشر آن همت نگمارده‌اند. به هر روی بر اساس نسخه جوینی انجام گرفته، از این رساله تنها یک نسخه در ایران با مشخصات ذیل به دست آمد:
A) تهران: دانشگاه، ۱۰۲۱/۱۶؛ ۱۲۰؛ پ-۱۲۷؛ در رساله سوم مؤرخ ۹۳۹ ق؛ با عنوان «رسالة فی امتناع [اصل: امکان] الحکم علی المعنی الحرفی»؛ از دوانی؛ به خط تعلیق یا نستعلیق ناسخته علی بن مسافر قاضی در تبریز (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۳۲: ۱۰/۳-۱۱). در نسخه بدون عنوان؛ بدون مؤلف؛ با انجامه «تمت و آلاء ربنا عمّت محرّره علی بن مسافر القاضی»؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت).

در رساله دوانی بخش‌هایی از متن آثار منطقی و فلسفی فارابی، ابن سینا، بهمن‌یار، غزالی، شریف جرجانی و دیگران نقل شده است. بنابراین اگرچه تصحیح این رساله ناگزیر باید بر اساس یک نسخه به روش اجتهادی به انجام رسد، مصحح می‌تواند در بازسازی متن، علاوه بر رجوع به اصل رساله خطی شبانکاره‌ای (امکان الحکم علی المعنی الحرفی) از آثار کمکی ذیل استفاده نماید تا نارسایی‌های تک نسخه برجای مانده از متن به یاری آنها جبران گردد:

- المنطقیات للفارابی، اثر محمد بن محمد فارابی (۲۵۹-۳۳۹ ق).
- الالفاظ المستعملة فی المنطق، اثر محمد بن محمد فارابی.
- الشفاء (جلد ۱: المنطق)، اثر حسین بن عبدالله بن سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق).
- النجاة، اثر حسین بن عبدالله بن سینا.
- التحصیل، اثر بهمن‌یار بن مرزبان (درگذشته ۴۴۶ ق).
- مقاصد الفلاسفة، اثر ابو حامد محمد بن محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق).

۲-۷- جبر و اختیار

الف) کتاب‌شناسی: یکی از رساله‌های منسوب به جلال‌الدین دوانی جبر و اختیار است که درباره قضا و قدر و اختیار انسان تألیف شده است. تا جایی که بررسی ما نشان می‌دهد، اولین اثری که انتساب این رساله را به دوانی تأیید می‌کند، مجالس المؤمنین است. قاضی نورالله شوشتری در کتاب خود، رساله اخیر را در زمره آثار دوانی به شمار می‌آورد و می‌نویسد: دوانی «آن را به نام میرمیران قاضی [اصل: ماضی] اصفهانی نوشته. بعضی از این رساله به نظر حقیر رسیده است» (شوشتری، ۱۳۵۴: ۲/۲۲۷-۲۲۸). آنچه ادعای شوشتری را در انتساب این رساله به دوانی تقویت می‌کند، مهدی‌الیه رساله است. بنابر متن رساله، دوانی این رساله را پیش‌کش به «میرمیران» کرده است، آنجا که می‌سراید:

«جایی که کتاب اهل احسان خوانند   القاب تو سردفتر ایشان خوانند

آنجا که رود حدیث میران جهان   برجاست تو را که میرمیران خوانند»

(دوانی، مورخ سده ۱۰ ق: ۲۰۷).

اما آنچه مدعای شوشتری را تضعیف می‌کند آن است که در خطبه رساله، نویسنده کتاب *لوامع الانوار فی شرح جبر و الاختیار* را در شمار آثار خود دانسته است؛ در حالی که در کتاب‌شناسی‌های موجود چنین اثری به دوانی نسبت نیافته است. همچنین به رغم شناسایی بیش از هفت هزار نسخه فارسی و عربی از دوانی، هیچ فهرست‌نویسی نسخه‌ای از کتاب *لوامع الانوار* را در زمره آثار دوانی معرفی نکرده است. با این همه از آنجا که در کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌ها کتاب اخیر به نویسنده‌ای دیگر منسوب نشده و تنها در رساله جبر و اختیار از آن نام برده شده است، می‌توان فرض کرد که کتاب *لوامع الانوار* از دوانی بوده، ولی نسخه‌ای از آن برجای نمانده یا هرگز به بیاض نرفته است. به هر روی با علم به اینکه دلیل کافی بر صحت انتساب رساله جبر و اختیار به دوانی وجود ندارد، این اثر به استناد سخن شوشتری و شماری از فهرست‌نویسان در عداد رساله‌های فارسی دوانی قرار گرفته است. آغاز و انجام این رساله چنین است:

آغاز: «یا من جبر الخلق بقهر التدبیر/ در جبر تو اختیار ما مانده اسیر// از جبر تو بود جنبش موجودات/ هرچند به اختیار ما باشد تقصیر. بعد از ثنای فرمان‌روای «و ربک یخلق ما یشاء و یختار»... نموده می‌شود که...

انجام افتاده: «... پس بنده پنداشت که او مستقل است در قدرت بر برداشتن کوزه و قصد برداشتن کوزه کرد... و ثواب و عقاب مترتّبند بر آن قصد و علم ناقص بنده به آنکه او مستقل است در برداشتن و مباشرت فعل بعد از...»

ب) نسخه‌شناسی: تک نسخه رساله جبر و اختیار متعلق به سده دهم، به دلیلی نامعلوم با انجامی افتاده ناتمام است. بنابراین اهل علم و ادب که گویا فقط همین نسخه متقدم را در اختیار داشته‌اند، به نوشتن و گسترش متن از روی دست نویسی ناقص رقبت نکرده‌اند. از این رو در فهرست نسخه‌های خطی از این اثر، تنها یک نسخه با مشخصات زیر معرفی شده است:

A) مشهد: رضوی، ۱۰۷۶؛ ص ۲۰۷-۲۲۳؛ سده ۱۰ ق؛ با عنوان «رساله جبر و اختیار»؛ از دوانی؛ به خط نسخ (خالصی و دیگران، ۱۳۶۵: ۳۸۱/۱). در نسخه با عنوان «جبر و اختیار»؛ بدون مؤلف؛ بدون انجامه؛ آغاز و انجام برابر (رؤیت). در فنخا علاوه بر نسخه ناتمام اخیر، دو نسخه دیگر نیز ذیل مدخل «جبر و اختیار» دوانی به چشم می‌خورند که هر دو، ضمن مجموعه‌ای مورخ ۱۳۱۱ ق کتابت شده‌اند (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۳۴/۱۰). مشخصات آن دو نسخه در فهرست کتابخانه چنین است:

- تهران: ملک، ۲۴۳۶/۹؛ پ ۷۸-۹۵؛ بی‌تاریخ؛ با عنوان «جبر و اختیار»؛ گویا از دوانی؛ آغاز:

«در تحقیق اقسام جبر است بدان که جبر در چهار معنا استعمال شده جبر کلی جبر جزئی جبر تخلفی جبر تعینی...»؛

انجام:

«... اما چون قلم اینجا رسید سر بشکست زیرا در خانه اگر کس است یک حرف بس است و من الله توفیق الفهم» (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۶: ۱۴/۶)

- تهران: ملک، ۲۴۳۶/۱۰؛ پ ۹۵-۹۹؛ بی‌تاریخ؛ با عنوان «جبر و اختیار»؛ گویا از دوانی؛ آغاز:

«... لو شاء الله اگر جناب اقدس سبحانی خواست توحید و عدم اشتراک ایشان را ولو جبراً ما اشکرکوا...»؛

انجام:

«... اما از برکت و میمنت بسم الله که گفتم زایل گشت اللهم اجر علی لساننا الحق بحق محمد و آله صلی الله علیه» (همانجا)

نسخه‌شناسی تطبیقی این دو متن نشان می‌دهد که نه تنها محتوای آنها با یکدیگر انطباق ندارند، بلکه هیچ‌یک از آنها منطبق با رساله جبر و اختیار دوانی نیز نیستند. جز این، نسبت هر دو متن به دوانی به دلایلی که خواهد آمد، نارواست. متن اول به یقین از دوانی نیست، زیرا در آخر نسخه به آرای ملاصدرادر باب جبر و اختیار با ذکر نام او اشاره شده است. متن دوم نیز بر اساس قرائن سبک‌شناختی محل تردید جدی است؛ زیرا این متن از نظر سبک نگارش، با نشر دوانی

هماهنگی ندارد. به علاوه از این دو متن تنها دو تک نسخه از قرن چهاردهم وجود دارد که هر دو نخستین بار فقط به تصریح فهرست نویس کتابخانه ملک «گویا از دوانی» دانسته شده‌اند (نک: همانجا). در فنخا چنان که شیوه تدوین این فهرست مشترک بوده، مؤلف با علم به اینکه انتساب آن دو متن به دوانی راستی آزمایی نشده، دو نسخه اخیر را عجلتاً با رساله جبر و اختیار دوانی تطبیق و ذیل مدخل «جبر و اختیار» دوانی قرار داده است. به هر روی از آنجا که دلیلی بر صحت انتساب این دو متن به دوانی وجود ندارد، بلکه شواهد، خلاف آن را ثابت می‌کنند، نمی‌توان این دو رساله مجهول المؤلف را در زمره آثار دوانی به شمار آورد. در تصحیح رساله جبر و اختیار چنان که شیوه معمول تصحیح آثار دارای نسخه‌های منحصر به فرد است، به ناچار باید از روش اجتهادی استفاده شود. با این حال خوشبختانه تک نسخه این رساله به خط خوانایی کتابت شده و متن آن از صحت لازم برخوردار است.

۳- نتیجه‌گیری

بنیان تصحیح علمی آثار هر نویسنده، نسخه‌شناسی روشمند آثار اوست. بر این مبنا در مقاله حاضر نسخه‌های رساله‌های فارسی غیرچاپی جلال‌الدین دوانی در قالب فهرستی تحلیلی تنظیم و تدوین شده‌اند تا به وسیله آن تصحیح رسایل او به روشی درست سامان یابد. در این فهرست کوشش شده است گزارشی بسامان از کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی هفت رساله فارسی تصحیح نشده دوانی ارائه گردد. گذری بر داده‌های نسخه‌شناختی رساله‌های غیرچاپی دوانی نشان می‌دهد که غالب آن رساله‌ها دارای نسخه‌هایی انگشت‌شمارند. با واکاوی یافته‌های به دست آمده می‌توان درباره رسایل چاپ نشده دوانی به نتایج ذیل دست یافت:

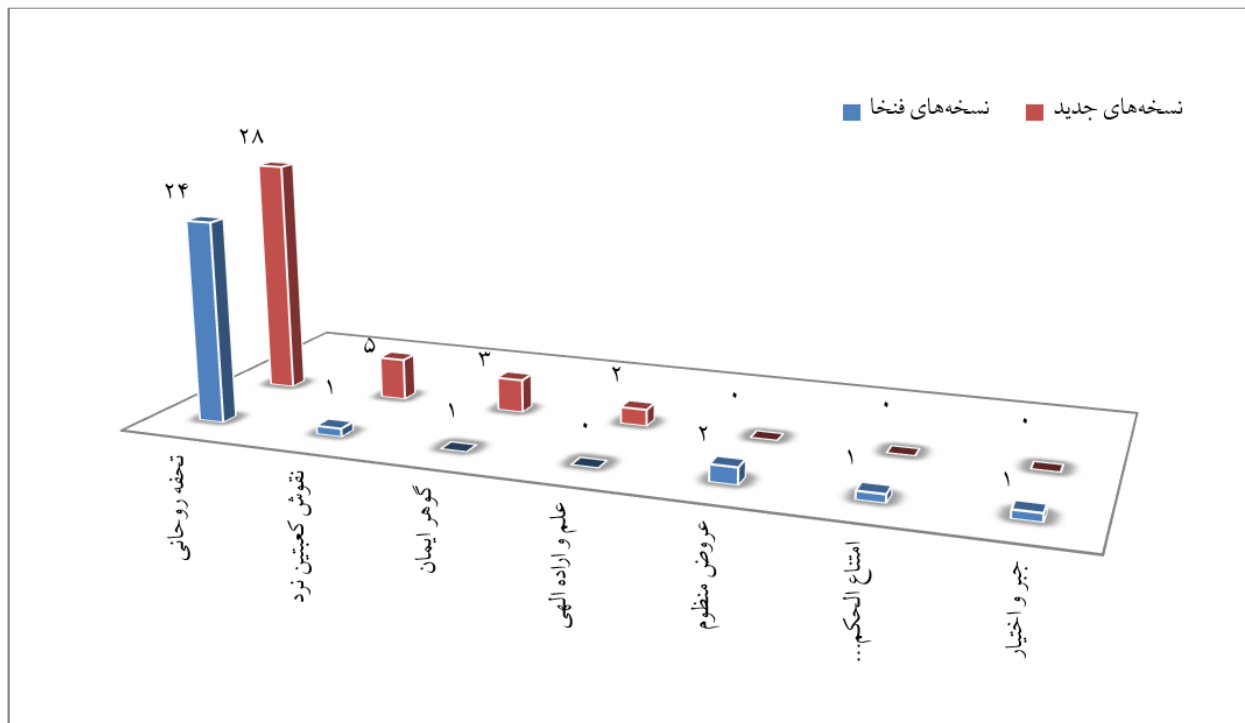
- تحفه روحانی، پرنسخته‌ترین رساله تصحیح نشده دوانی است. نسخه‌یابی در این پژوهش نشان می‌دهد که از این رساله دست کم ۵۲ نسخه در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که در میان آنها هشت نسخه تاریخدار متعلق به سده دهم قمری به چشم می‌خورند. کثرت نسخه‌پردازی از این رساله گویای آن است که از گذشته علاقه‌مندان ادب حکمی و عرفانی فارسی بدین اثر اقبال فراوان کرده و بارها از روی آن نسخه برداری کرده‌اند. غالب نسخه‌های آن به ترتیب در کتابخانه‌های تهران، قم و استانبول نگهداری می‌شوند و بیشتر نسخه برداری از این رساله به ترتیب در قرون یازدهم و دهم هجری قمری صورت گرفته است.

- اغلب نسخه‌های باقی مانده از نقوش کعبتین نرد و گوهرایمان و هر دو نسخه برجای مانده از علم و اراده الهی در مراکز ترکیه به ویژه کتابخانه‌های شهر استانبول قرار دارند. این رساله‌ها به احتمال خارج از مرزهای جغرافیایی ایران امروز یا در شهرهای مرزی تألیف شده‌اند. آنچه مسلم است اینکه دوانی در زندگانی خود سفرهایی به خطه‌هایی از آران و تبریز داشته است. بنابراین احتمالاً او برخی از این رساله‌ها را در سفرهای خود به آن سرزمین‌ها تألیف کرده است و به تبع اینک نسخه‌های کم‌شمار آنها در همان مناطق به ویژه مرکز امپراطوری عثمانی باقی‌اند.

- هر دو نسخه موجود عروض منظوم، نسخه منحصر به فرد امتناع الحکم علی المعنی الحرفی و تک نسخه جبر و اختیار در ایران قرار دارند. اصل رساله امتناع الحکم به امیری اهدا شده که طول امارت او بسیار کوتاه بوده است. بنابراین به نظر می‌رسد سرنوشت این رساله با ناکامی‌های مهدی‌الیه آن گره خورده است؛ به طوری که بعد از شکست آن امیر، دیگران به نشر آن همت نگمارده‌اند. همچنین به نظر موضوع تخصصی رساله اخیر که به بحث

درباره «ناممکن بودن بیان گزاره درباره حروف صرفی» اختصاص دارد، مانع حسن توجه عموم به این اثر شده است. رساله جبر و اختیار نیز کمتر با اقبال خوانندگان روبه رو شده است. تک نسخه این اثر متعلق به سده دهم، از پایان افتادگی دارد و به دلیلی نامعلوم نسخه اکمل آن به دست ما نرسیده است. هرچه باشد اهل فرهنگ که گویا تنها همین نسخه متقدم ناقص را در اختیار داشته اند، به نوشتن و گسترش متن رقبت نکرده اند.

چنان که از نمودار ذیل روشن می گردد در فهرست تنظیم شده بر سر هم ۶۸ نسخه از رساله های غیرچاپی دوانی معرفی گشته است که در میان آنها ۳۸ نسخه جدید در قیاس با فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا) به چشم می خورد.

نمودار آمار نسخه های رساله های فارسی غیرچاپی جلال الدین دوانی

در این نمودار، آمار نسخه های جدید یافت شده در پژوهش با نسخه های معرفی شده در فنخا مقایسه شده است. تحلیل داده های نمودار به روشنی نشان می دهد علی رغم توفیق بی نظیر فنخا در شناساندن نسخه های آثار فارسی در ایران، نمی توان برای تصحیح رساله های فارسی غیرچاپی دوانی به آن بسنده کرد؛ زیرا فنخا کمتر از نیمی از نسخه های آن رساله ها را معرفی کرده است. با تعمیم نتایج این پژوهش به نظر می رسد تهیه و تدوین فهرست شخصی برای تصحیح آثار هریک از نویسندگان فارسی نویس پرکار ایرانی ضرورتی اجتناب ناپذیر است. بر اساس این ضرورت، نویسنده درصدد است با تکمیل یافته های به دست آمده «فهرست تحلیلی مجموعه آثار فارسی جلال الدین دوانی» را تنظیم نماید تا هرچه زودتر کار ناتمام تصحیح علمی مجموعه آثار فارسی جلال الدین دوانی بر اساس نسخه هایی اقدم، اصح و اکمل به اتمام رسد.

کتابنامه

۱) قرآن کریم

- (۲) استادی، رضا و دیگران. (۱۳۸۹ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم (قم). ج ۳-۴. قم: دفتر نشر برگزیده.
- (۳) افشار، ایرج. (۱۳۸۲ ش). فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین. تهران: فهرستگان.
- (۴) افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (زیر نظر و تألیف). (۱۳۷۱ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس). ج ۹: مجموعه‌ها و جنگ‌ها. با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی. [تهران]: کتابخانه ملی ملک.
- (۵) افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (زیر نظر و تألیف). (۱۳۶۶ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس). ج ۶: مجموعه‌ها و جنگ‌ها. با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی. بی‌جا: نشر هنر.
- (۶) افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (زیر نظر و تألیف). (۱۳۶۳ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس). ج ۵: مجموعه‌ها و جنگ‌ها. با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی. بی‌جا: نشر هنر.
- (۷) افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (زیر نظر). (۱۳۵۴ ش). فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس رضوی). ج ۲: کتاب‌های فارسی از آداب جنگ تا ذخیره خوارزمشاهی. با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- (۸) برکت، محمد. (۱۳۸۳ ش). کتاب‌شناسی مکتب شیراز شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- (۹) بشیرحسین، محمد (مرتبه). (۱۹۷۳ م). فهرست مخطوطات شیرازی (فارسی). ج ۳. لاهور: اداره تحقیقات پاکستان؛ دانشگاه پنجاب.
- (۱۰) پورجوادی، رضا. (۱۳۷۷ ش). «کتاب‌شناسی آثار جلال‌الدین دوانی». معارف. دوره ۱۵. ش ۱ و ۲ (پیاپی ۴۳ و ۴۴). ص ۸۱-۱۳۸.
- (۱۱) حافظیان بابلی، ابوالفضل. (۱۳۸۸ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ج ۳۱: نسخه‌های ۹۶۰۱ تا ۱۰۰۰۰. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- (۱۲) حافظیان، ابوالفضل. (۱۳۸۶ ش / ۱۴۲۹ ق). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله حججی (نجف آباد). قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- (۱۳) حایری، عبدالحسین. (۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۲ م). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. ج ۱۹. تهران: کتابخانه مجلس [شورای ملی].
- (۱۴) حجتی، سیدمحمدباقر. (۱۳۴۵ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران. ج ۱. با تحقیق و نظارت محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: دانشگاه تهران.
- (۱۵) حسینی اشکوری، سیداحمد. (۱۳۷۰ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی (ایران، قم). ج ۲۰. زیر نظر سید محمود مرعشی. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی.
- (۱۶) حکیم، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۰ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ج ۲۹ (۲ مجلد): نسخه‌های ۸۸۰۱ تا ۹۲۰۰. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- (۱۷) خالصی، محمد و دیگران. (۱۳۶۵ ش). فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. ج ۱. تحقیق و بازنگری سیدعلی اردلان جوان. چ ۲. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- (۱۸) دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۶۴ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. ج ۱۷: شماره ۸۰۰۱-۱۰۰۵۰. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

- ۱۹) دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۵۸ ش). نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه های خطی. ج ۹-۱۰. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۰) دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۴۸ ش). فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۱) دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۴۱ ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات (مجموعه وقفی جناب آقای علی اصغر حکمت). ج ۲. ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. س ۱۰.
- ۲۲) دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۳۹ ش). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج ۸: نسخه های خطی شماره ۱۳۲۱-۲۱۲۰. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۳) دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۳۸ ش). فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکات به کتابخانه دانشگاه تهران. ج ۷ (= ج ۳، مجلد ۵): دومین ذیل. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۴) دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۳۲ ش). فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکات به کتابخانه دانشگاه تهران. ج ۳ (= ج ۳، مجلد ۱): کتاب های فلسفی، عرفانی و کلامی. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۵) دانش پژوه، محمد تقی و ایرج افشار (زیر نظر). (۱۳۴۶ ش). نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه های خطی. ج ۵. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۶) دانشگاه اسلامی علیگره. (بی تا). فهرست نسخه های خطی در کتابخانه مولانا آزاد (مجموعه عبدالحی). علیگره.
- ۲۷) درایتی، مصطفی. (۱۳۹۲ ش). فهرستگان نسخه های خطی ایران: فنخا. ج ۲۲-۳۴. ویرایش مجتبی درایتی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ۲۸) درایتی، مصطفی. (۱۳۹۱ ش). فهرستگان نسخه های خطی ایران: فنخا. ج ۵-۲۱. ویرایش مجتبی درایتی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ۲۹) درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰ ش). فهرستگان نسخه های خطی ایران: فنخا. ج ۱-۴. ویرایش مجتبی درایتی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ۳۰) در سعادت. (۱۳۱۱ ق). دفتر کتبخانه داماد زاده قاضی عسکر محمد مراد [معروف به مراد مولا]. استانبول.
- ۳۱) در سعادت. (۱۳۱۰ ق). دفتر کتبخانه راغب پاشا. استانبول.
- ۳۲) در سعادت. (۱۳۰۴ ق). دفتر کتبخانه ولی الدین (سلطان بایزید جامع شریفی دروننده واقعدر). [استانبول]: محمود بک مطبعه سی؛ باب عالی جوانزده ابوالسعود.
- ۳۳) در سعادت. (۱۳۰۳ ق). فاضل احمد پاشا کوبریلی نیک وقف و اهدا بیوردقلری کتب نفیسه نک دفتریدر. استانبول.
- ۳۴) در سعادت. (۱۳۰۰ ق). حمیدیه کتبخانه سنده محفوظ کتب موجوده نک دفتریدر. استانبول.
- ۳۵) دوانی، جلال الدین محمد. (مورخ سده ۱۰ ق). جبر و اختیار. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. ش ۱۰۷۶. ص ۲۰۷-۲۲۳. نسخه خطی.
- ۳۶) دوانی، جلال الدین محمد. (مورخ ۹۸۶ ق). تحفه روحانی. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. ش ۸۲۸۶. [ص ۲۰۰-۲۲۳]. نسخه خطی.
- ۳۷) دوانی، جلال الدین محمد. (مورخ ۹۴۶ ق، در رساله دهم). تحفه روحانی. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ش ۱۹۲۸/۱۱. ص ۳۲۲-۳۴۹. نسخه خطی.
- ۳۸) شرف، ولی الله (۱۴۰۳ ش). نسخه شناسی انتقادی آثار فارسی جلال الدین دوانی و تصحیح انتقادی رساله های فارسی تصحیح نشده او. دانشگاه فردوسی مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی. رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی (گرایش عرفانی).

- ۳۹) شرف، ولی الله و سلمان ساکت (۱۴۰۳ ش). «نسخه شناسی انتقادی آثار فارسی جلال الدین دوانی در ایران». متن شناسی ادب فارسی. س ۱۶. ش ۶۱. ص ۷۱-۸۸.
- ۴۰) شوشتری، سیدنورالله. (۱۳۵۴ ق). مجالس المؤمنین. ج ۲. تهران: کتاب فروشی اسلامیة.
- ۴۱) صدرایی خویی، علی. (۱۳۷۷ ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ج ۳۶: ۱۲۵۰۱ تا ۱۳۵۰۰. با نظارت عبدالحسین حایری. با همکاری ابوالفضل حافظیان و دیگران. بی جا: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی با همکاری کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۴۲) طباطبایی بهبهانی، سید محمد (منصور). (۱۳۸۶ ش). فهرست مختصر نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. با ویراستاری سید محمد حسین حکیم. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۴۳) طباطبایی، سید محمد حسین (به کوشش) و علی صدرایی خویی (نگارش). (۱۳۸۹ ش). «کتابخانه شخصی حجة الاسلام و المسلمین خادم حسینی». اوراق عتیق: مجموعه مطالعات متن پژوهی، نسخه شناسی و فهرست نگاری. به کوشش محمد حسین حکیم. ج ۱. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۴۴) عادل اف، محمد. (۱۳۸۰ ش). فهرست نسخه های خطی فارسی در انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان (فهرست نامگو). ج ۱. ترجمه محسن نقی اف و دیگران. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- ۴۵) عباسی، منظور احسن. (۱۹۶۶ م). ضمیمه تفصیلی فهرست مخطوطات فارسیه پنجاب پبلک لائبریری. [الاهور: پنجاب پبلک لائبریری].
- ۴۶) فاضل، محمود. (۱۳۶۱ ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد. ج ۲-۳. تهران: مرکز نشر دانشگاهی؛ مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات و گرافیک دانشگاه مشهد.
- ۴۷) فکرت، محمد آصف. (۱۳۶۹ ش). فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. استدراک و پیوست از محمد وفادار مرادی. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۴۸) قره بلوط، علی الرضا و احمد طوران قره بلوط. (بی تا). معجم التاریخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم. ج ۱-۵: المخطوطات و المطبوعات. قیصری (ترکیه): دار العقبة.
- ۴۹) قلنمشدر (طبع و تمثیل). (۱۳۰۳ ق). نور عثمانیه کتبخانه سنده محفوظ کتب موجوده تک دفتریدر [استانبول].
- ۵۰) کتبخانه مرحوم شهید علی پاشا (بی تا). فهرست کتب فنون متنوعه در کتبخانه مرحوم شهید علی پاشا. بی جا. بی نا. دست نویس.
- ۵۱) مبشر الطرازی، نصرالله. (۱۹۶۶ م). فهرس المخطوطات الفارسیة (التي تفتنیها دار الکتب حتی عام ۱۹۶۳ م). ج ۱. القاهرة: مطبعة دارالکتب.
- ۵۲) محمود بک مطبوعه سی. (۱۳۰۰ ق). دفتر کتبخانه اسعد افندی (ایاصوفیه جوارنده یره بطان محله سنده کائندر). استانبول.
- ۵۳) مرعشی، محمود (زیر نظر). (۱۳۸۹ ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره): گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی. ج ۳۵-۳۶. با همکاری محمد علی صالحی و دیگران. قم: کتابخانه بزرگ آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
- ۵۴) مرعشی نجفی، سید محمود (زیر نظر). (۱۳۸۷ ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره): گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی. ج ۳۷. با همکاری میر محمود موسوی. قم: کتابخانه بزرگ آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
- ۵۵) مرعشی نجفی، محمود (به سرپرستی). (۱۳۸۳ ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره). ج ۳۲. گروه فهرست نگاران کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی. قم: کتابخانه بزرگ آیه الله العظمی مرعشی نجفی.

- (۵۶) مرعشی نجفی، محمود (به سرپرستی). (۱۳۷۹ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره). ج ۲۸. گروه فهرست نگاران کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی. قم: کتابخانه بزرگ آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
- (۵۷) مرعشی، سید محمود و محمد حسین امینی. (۱۳۹۵ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی. ج ۴۷. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- (۵۸) مرعشی، سید محمود و میر محمود موسوی. (۱۳۹۲ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی. ج ۴۲. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- (۵۹) مظفریان، منوچهر. (۱۳۷۳ ش). کازرون در آیین فرهنگ ایران. [شیراز]: نوید شیراز.
- (۶۰) منزوی، احمد. (۱۳۸۲ ش). فهرستواره کتاب‌های فارسی. ج ۷: عرفان (بخش ۱). تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- (۶۱) منزوی، احمد (تحریر، چاپ و فهرست). (۱۳۴۷ ش). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. ج ۱۴-۱۵. زیر نظر ایرج افشار و دیگران. تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.
- (۶۲) موجانی، علی و دیگران. (۱۳۷۹ ش). فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان. ج ۳. تهران: کتابخانه مرعشی.
- (۶۳) موسوی خوانساری اصبهانی، محمد باقر. (۱۳۹۰ ق). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*. تحقیق اسدالله اسماعیلیان. ج ۳. تهران- قم: مکتبه اسماعیلیان.
- (۶۴) ناشناس. (مؤرخ سده ۹ ق). *عروض منظوم*. تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی. ش ۱۹/۶۴۰۰. ص ۳۵۶-۳۵۷. نسخه خطی.
- (۶۵) نظری، محمود. (۱۳۸۸ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ج ۳۲: نسخه‌های ۱۰۰۰-۱۰۴۰۰. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- (۶۶) نیریزی شبانکاره‌ای، قاضی ابوسعحاق بن عبدالله. (مؤرخ ۹۳۹ ق). *رسالة فی امکان [اصل: امتناع] الحكم علی المعنی الحرفی*. تهران: دانشگاه تهران. ش ۱۱۷/۱۰۲۱؛ ۱۱۷-۱۲۰ پ. نسخه خطی.
- (۶۷) هاشم پور سبحانی، توفیق. (۱۳۷۳ ش). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (۲۲ کتابخانه). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- (۶۸) هاشم پور سبحانی، توفیق. (۱۳۶۶ ش). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغنیسا. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- 69) Ashraf, Muhammad (contributor). (1983). *A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum & Library (Concerning 462 manuscripts in Islamic theology)*. Vol 8. Hyderabad: Salar Jung Museum and Library.
- 70) Семенова, А. А. (под редакцией и при участии). (1960). *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР*. Vol 5. Ташкент: Изд-во Академии наук УзССР.
- 71) <https://ical.ir/>
- 72) <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/>
- 73) <https://kashifalgetaa.com/>
- 74) <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>
- 75) <https://opac.nlai.ir/>
- 76) <https://kutuphane.isam.org.tr/>
- 77) <http://yazmalar.gov.tr/>